This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्। ध्रुवामसंवद्ध्। नामवपव्यार भासंभवात्। नोखल्वेते क्रमभाविनो वृपविनैवा तदसमवायिकारणां वाव्यनिर्वैगौविभ्र
ति। अविभागता ध्व कथमवयववाव्यतिषक्तावा एकद्रव्यस्प वकार्ष्यद्रव्यस्पानुपपत्तेः द्रव्यविनाशकारणाद्दपाभावेन
ह्नितकनित्यत्वप्रसंगात्। असहभावित्वादेवानुभूयमानतयाप्यवयवे भावः पनास्तो वेदितव्यः। आयुतनविनाशित्वे
नानुभवानीतत्कर्मतयापि न पात्वेनसहभावा भावात्। स्यादेतदनवयवमेववाक्यं वाक्यार्थस्य वाचकं। नचवर्णाएवानुभूयं
तेन तदतिरिच्यमानयनीनमपिवस्त्विति वाक्यं पदमिति वाक्यमिति वानुसंहारबुद्धावभिन्नस्पवस्तुनउपारोहात्। न
खल्वियं बुद्धिरभिन्नवस्तुनिर्भासापनस्पनव्यतिरिच्यमानात्मनो वर्णानेवगोचरयितुमर्हतीति एकत्वनानात्वयोनेक
त्रासमवायात्। न वा वर्णात्मना तस्समवायिनो वावाक्यस्य कुतस्तदुपरागवतीप्रख्येति वाच्यं। तदतिरिच्यमानमूर्तीनां
पनमार्थसतीवर्णानामभावात्। तदेव हि सर्वव्यंजनीनमानसप्रत्यक्षं प्रवेदनीपत्रयलभेदभिन्ननानाध्वनिप्रत्येक
व्यंजनीयं तत्त्वं ध्वनयस्तुल्यस्थानकरणाल्पध्वजन्मतयापनस्पनविसदृश तत्तत्पदवाक्यव्यंजकानेकविधध्वनि
सादृश्येनान्योन्यविसदृश तत्तत्पदवाक्यसादृश्यमापादयंति। सादृश्यापधानभेदादेकमप्यनवयवमपि नानाव
र्णात्मकसावयववमिवचावभासयंति। मुखमिव मणिकृपाणदर्पणादयो निपतस्थानवर्णापनिमाणसंस्थानमनुपल्ल
वमेकमनेकमिवानेकस्थानवर्णापनिमाणसंस्थानभेदोपल्लवमिवादर्शयंति। नचप्रत्येकमभिव्यंजकत्वे ध्वनीनां
प्रथमादेव ध्वनेर्वाक्यस्य प्रतीतेनुपपत्तेस्तन्मात्रनिर्वचनत्वाद्धार्थप्रत्ययोत्पादस्यद्वितीयादीनामानर्थक्यं ध्वनीना

Acc. NO. ~~439~~ M1458
Title - तत्त्वबिन्दु. (…)
Author - वाचस्पती मिश्र.
Date - ?
Subject. - philosophy of Grammar
folio - 16 (1 Nos. folio गायब)
Xerox - 29

Checked 2012

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M1458 Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मितिपुक्तौ। यं जपीतो पिहिप्रत्येकमिमे घ्वनयो नद्वाग्निस्येव स्फुटतरं स्फोटात्मानमवभासयितुमीशते। पिन्तु स्वरूपमव
भासयंति। पूर्वपूर्वाभिव्यक्तिजनितसंस्कारसविवोत्तरोत्तराभिव्यक्तिक्रमेणात्वीत्य। ध्वनिः स्फुटतरं विनिविष्टस्फोट
विज्ञानमावल्ल इति नवैयर्थ्य द्वितीयादिध्वनीनां नापि पूर्वेषां तदभावे तदभिव्यक्तिजनितसंस्काराभावेनांत्यस्य ध्वा
नेनसहाय तया व्यक्तावभासवावधीहेतुभावाभावात्। तद्यथा रत्नपरीक्षिताः पुनःपुना रत्नस्वरूपं वीक्षमाणस्य चरम
दर्शनानिप्रभेदे नरत्नस्वरूपमवगाहमानान्यपि न सहसैव समानासमानजातीयव्यावृत्तं रत्नतत्वमवभासयंतिकिंतु
पीवषदर्शनजनितभावनासचिवं चेतोत्तजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति रत्नतत्वं। न च वर्णाववभासामिथ्याप्रत्य
2 या स्तु संस्कारावाकर्षं व्यवन्नतपापरिच्छिन्न्लिहितव इति साप्रती। आनाद्यनस्य तौ हास्तिप्रत्ययग्रवाहस्यव्यक्तनव 2
नत्यातितत्वप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात्। वर्णाः समारोपित दीर्घत्वादिधर्मभाजः पानमार्थिकार्थ धीभेदोपलंभात्तथा
हि लौकिकानगइति गिरिमपदिशंति नागइति हास्तिनं अजिनमिति वर्मचर्म अजीनमितिउपानिविहीनं शुन इति कर्मस्रता
न्सानमेयान्वयत्नइतितु बुद्धिमापन्नं न चैते भ्रांतयः व्यवहाराविसंवादात्। यस्तु स्वासिद्धांताभ्यासाहितव्यामोहाप
स्मारः सर्वजनीनमपि पदमिति वाक्यमिति वैकविषयमनुभवमपजानीते स इत्यं। निरूपितव्यः वन्सनोत्तितावद्व
व द्वौ दर्शयो नुदीपन इति सेयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभवमेतन्नेतानोदेतुमर्हति। नोरवन्त्विमी विचानुमुत्सहै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेवर्ण्णाः विकल्पासहत्वात् तेहीमीप्रत्येकं वा विदधीरन्नागदंताइवशिक्यावलीविनं. मिलिता वा यावाणाइवपिठ
नधारणीं। नतावत्प्रत्येकमनुपलंभविरोधात् वर्णातिनोच्चारणानर्थक्यप्रसंगाच्च. नापिमिलिता[illegible]था भावाभावात्। नथा
हिवास्तवो वासम्हस्तेषामाश्रीयते ऽनुभवोपाधिको वा तत्र सर्वेषामेव वर्णानां नित्यतया विभुतया च वास्तवी संगतिरतिप्र
संगिनी केषांचिदेव पदवाच्यभावेनापादयितुमर्हति अनुभूयमानानां त्वनुभवानुसारिणी तत्पर्यायिणां पर्यायवती न सम्हह
भाग्भवति नखल्वेकदेशकालावच्छिन्नाः सम्हस्वेते भवंति भावा अनिप्रसंगात्. पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहि
तोंत्यो वर्णः प्रत्यायको र्थस्येते न तथैवैकानुभवकल्पनेतिचेत्। न विचारासहत्वात्। कोनुखल्वयं संस्कारो भिमतः प्रयुष्मत
किंस्मृतिबीजमन्यो वा प्रोद्दरणादिप्यइवन्नीयादः। नतावदन्त्यः। न ह्यसावसहभुवां वर्णानां समूहः संभवति उक्तादेव
गकारात्। वर्णोर्थधीर्वा क्रमविशेषशालिभिर्जन्मये ऽन्ये जन्यंते संस्कारास्तेषांवस्थप्रासे भवत्येत्पवर्ग्गा विव्यमभिधेयप्रत
यजननापेतिचेत् अदृष्टवतास्य स्वदृष्टिपदपातः पद्दहुतना दृष्टसंभारकल्पना लोरामपि न खेतपते. संस्कार एव तावद
दनुपलब्धपर्वस्तिस्पवनानात्वमिति. आग्नेयादिवत्कल्पनागौरवं न लोकगर्हित तामापद्यतीतिचेत्। न. इहान्यथासि
द्धेः। आग्नेयादयो हि विशानान वोदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विना भाविने फलाय विहिताः समिदादयस्त्वप्रधान
तागदयच्युतदेगात्यसहभावीनीति न बहु पूर्वकल्पनां विनोपपद्यंत इति नालौ प्रमाणमार्गभिर्गीता दोषमावहति। इहपु

3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेनेकगोचरानुभवमात्रादभिधेयप्रत्ययोत्पत्त्यनुपपत्तेनप्रामाणिकानेककल्पनादोषमावहतीत्यवतुरस्त्री। वासनाप
ननामासंस्कारः स्मृति बीजमंत्यवर्णसहकारीनस्त्यवसमूनग्नफलयसवोन्नी नसद्भावस्यार्थधीजन्मनिसहकारिता
मात्रंकल्पनीयं तत्रगौरवमितिचेत्। नस्वभावविप्रपर्ययानुपपत्तेनदृष्टे तत्रकल्पनाप्रसंगाच्चतथाहियोपङ्कोबरानुभ
वयोनिः संस्कारः सतत्रैवविषयमात्रवलइतितस्यस्वभावः यथान्यत्रापिभप्पादचीनकिंविदैवैकमनुरूपसर्वः सर्वमर्पयवि
जानीयात्। अपिवसंस्कारइतिवा वासनेतिवा भावनेतिवा प्राचीनानुभवजनितमात्मनः सामर्थ्यभेदमेवस्मृतिलानप्रस
वहेतुभावद्वातेनवास्यैवार्थप्रत्ययप्रसवशक्तिः राख्याकल्पयितुं सारवल्त्वभिधेयधीप्रसवोन्नीतसद्भावाफलवस्यात्मस्यैव
युक्ताकल्पयितुं नपुनरतद्वस्याभस्यस्मृतिजननशक्तौ· पयावपेमानी तत्सिद्धेवमसावपि। नवात्मनिशक्तिकल्पनायांस
त्यां तस्याप्याशक्यायाः कार्य्यकरणाभावाच्छन्नस्यैतनकल्पनानानुस्मृतिप्रसवयाक्तावितितीप्रतौ। नहिकल्प्यमानाय
क्तिः शान्न्यैतनयुक्ताकल्प्यते तन्मात्रादेवफलसंभवेरान्यैतनकल्पनायामनवस्थापातात् स्मृतिप्रसवराक्ताव
पिजसाम्यात्तथावादृष्टांतजैनानाकल्पनीयमितितदेवगौरवमापन्नं। स्मृतिसमारोहिणोवर्णास्तत्रगौरवमिति
२ चेत्। नक्रमाक्रमविपरीतक्रमाणां तत्राविशेषेणार्थधीसमुत्पादनप्रसंगात्। अथापिस्याद्यथार्थवर्णानुभवेनाहिताः सं २
स्काराः संकल्पनिखिलवर्णविषयमेकमेवस्मरणं प्रसुवते तदुपानोहितोवर्णाध्रुमवधाना इत्यभिधेयाधिपमादधतिःन
वाचकाः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैकैकवर्णोपलब्धिप्रतिलब्धजन्मानः संस्काराः प्रतिवर्णगोचरास्तावतीनेव क्रमवतीः स्मृतौ भावयितुमीशते न
न तत्रानिनपेक्षाणां कारणानां भावोपलंभात्। न पुनरखिलवर्णगोचरैः स्मरणमेकमितिरमणीयं। तत्र तत्रानपेक्षाणि का
रणान्येवापि मिलितानामप्येकैनैकगोचरैकविज्ञानजननदर्शनात् न पाहिप्रयासंस्कारस्य बहूनां घनपेक्षः स्मरणकारणं बहु
नादयत्वाभिनपेक्षा आलोचनकारणं प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारसापेक्षा बहुरादय एवं तत्र तत्रोहनीयमिति न काचिददृष्टकल्प
नेति। तत्रास्ति क्रमाभिव्यक्तेभ्य इव यौगपद्यविपरीतक्रमाभिव्यक्तेभ्योऽप्यभिधेयप्रत्ययप्रसंगात्। न खल्वेकोपलब्धिवर्ति
नामस्ति कश्चिद्विशेषो वर्णानां। नहि वास्तवः क्रमो नित्यानां विभूनां च तेषामुपलब्धिनिमित्तत्वाश्रीयते सर्वदैकाकृतत्व
हि क्रम एतेषां न च प्राचीनप्रत्येकवर्णानुभवविषयवर्तिनी यथायथतया प्रतिभासत इति साम्प्रतं। वर्णास्तु तत्पमात्रगोचरत
यास्मृतिरपि न तत्तदनुभवानपि गोचरयितुमर्हतीति तत्पयापनतीतु प्रागेवेति युगपद्विपरीतक्रमाभिव्यक्तानां क्रमाभि
व्यक्तेभ्यो विशेषाभावादेकोपलब्धौ सर्वेषामर्थप्रत्यायनप्रसंगः। तस्मात्स्वसिद्धान्ताभ्यासव्यामोहमपहायाभ्युपेयताम
नुसंहारबुद्धिरेकपदवाक्यगोचरा। न चास्यामगोचर इव प्रत्येकध्वनिव्यंजनीयस्तदर्थोपि प्रतिवर्णाभिव्यंजनीय इति साम्प्रतं।
प्रथमादेव वर्णादभिधेयप्रतीतौ सादादानर्थक्यं द्वितीयादीनामिति युक्तं न चैतत्पदेपि तुल्यं तस्य हि प्रत्येकमस्य प्रतिध्वनिव्यंज
नीयस्याभिव्यक्तितारतम्यं नाना ध्वनिव्यापतत इति नानर्थक्यमुक्तं तेषां न चैवमप्रत्ययाद्येभिधेये विधासीभवति प्रत्यक्षाणो
यचोद्यभिव्यक्तितारतम्यभाक् भानीत गोचरः सखलु गृह्यते वा न वा न पुनर्व्यक्तोऽव्यक्तश्चेति। तदिदमसमंजसं तथाहि

मु२

5

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चक्षुषी निमील्य ड्डिंडिकमनतनागीं परित्यज्य निरूपयतस्त्वमेव भवान् सर्वबुद्धीनैकैकवर्णगोचरताऽध्यवसायं विशदपदवा
स्यावगाहिनी। किंच तगगादिबुद्धयो गकारादिमात्रनिर्भासा आहोस्वित् क्रकनाद्याकारीकं विदकमास्तु मीलवतेमुखमिव मारी
कृपाणादर्पणादिषु भिन्नवर्णोपनिपातासंस्थानमेकमितनपातत्र मुखमिति बुद्धिव्यपदेशावभिन्नवस्तुग्राहिणो न स्यातां न
संप्लवते बेऽज्ञादय एव परस्परानात्मानः प्रकाशीते न पुनस्तदाकारानैपदतत्त्वमेकं। न जातु गजगवयहयनासभ तुनवापनृप
नव्यातिभिद्यमानस्तत्प्रतिभासमानानामसभादिविवर्ताभवंति संप्लवतेवेदस्तिगका। निदिषु भिन्नेष्वभिन्नवस्तुनिर्भा
साशब्दः शब्द इति प्रख्या लौकिकपरीक्षकाणां तत्किं शब्दत्वमेव वाचकमभिधेयभेदानी तथा च तस्य सर्वत्राविशेषात्स
र्वेभ्यः सर्वे शब्देभ्यः प्रतीयेरन् न खलु कारणानियमे कार्य्यनियमो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात्। गकाराद्याकार
विवर्तभेदैः शब्दत्वमभिधेयभेदाभिधायकं तन्नातिप्रसंग इति चेत्। न ग्राह्यग्राहकविवेकेन गादीनामेवाभिधेयहेतुत्वात्
अन्यथा सत्वगुणादीनामपि तत्प्रसंगात् अत्यल्पमिदमखिलमेव कार्यजातं सत्वसामान्यनिर्मितं प्रसज्येत। अपि च शब्दत्वं
वनमविज्ञानइव एवं घटपिविज्ञानेषु प्रपन्न इति नास्ति तिरोहितमिवाकिंचिदिति तेभ्योऽप्यर्थप्रत्ययप्रसंगः। एतेन वर्णत्व
४ मपि पराक्तमभिधेयधीहेतुभावेन [illegible] वेदितव्यं। तदिह कृतं निकृन्तधियामप्रामाणिकेन शब्दत्वसामान्यनिराकरन् ४
णाप्रपालेन। न च शब्दत्वमेकं वस्तु सकलशब्देमकारादिनानात्वभादिकत्वविरोधिप्रपेन तद्भाविकृत्वाय शब्दत्वमपाक्रिय
ते शाबलेयादिभेदव्यवस्थापनापि गोत्वादिनेविसामान्यस्यापाकरणप्रसंगात् शाबलेयादिभेदेषु गौरिति नित्येकाका।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नावभासादशब्दापह्नवीतादीतिचेत्। न। इहापिसमानत्वात्। नखल्वनुच्चैर्जनेषु पराशब्दःशब्दइत्येकनिर्भासःप्रका
शोनास्तिलौकिकपनीतकाणां। नचैषश्रोत्रग्रहणोपाधिः विनापिशब्दत्वमेकमितिनिर्भासते। नतूहणानामपिनाना
त्वेनैकप्रत्ययाधानासामर्थ्यात्। श्रोत्रस्यचातेतपरोक्षतयातद्गृहीतविरहेशब्दःशब्दइत्येकनिर्भासप्रकाशानुपपत्तेः
अगृहीतस्योपाधेरनुपहितप्रत्ययाधानासामर्थ्यात् [illegible] नवर्णाकारादिष्वनुस्यूतमश्वादिपद
व्यावृत्तमेकैकवर्णावगाहिनीषु अख्यासु तिरोहितमिवप्रपते। कथंनप्रथतेपदाविशदपदावगाहिनि गौरित्येकैप
दमितिवरमेवतासिद्धेर्वापल ध्वभागप्रतिसंधानमस्ति नवास्येतेभागाइत्यपुष्यतैवोपपादितं। अनन्तद्विवर्तीःनथा
वतदेवतेनतेनपरमार्थसतागकाराद्याकारेणप्रतिभासत इतिप्रमाणमार्गागतं। तत्किमिदानीमनुसंहारबुद्धिप्रतिसंधा
नापेक्षःप्रतिचःप्रत्ययापाययथात्वेगकारादिष्वनुविद्धमेकमवभासयतीति। अभिमतिचेत्। हंत तत्रतत्रचनमविज्ञानसमर्पेशावां
प्रत्ययानामतिवृत्तत्वात्तत्कालेचरमस्यचेतसोनागत्वादुपकारोति असतामसन्निधितेवेवमापतितं। अपिचजन्ममात्रया
पानत्वेनाविज्ञानस्यहातस्यजन्माभावेनविनष्टव्यापारयोगस्तद्धिपनीतैवाभ्युपेतैस्यात्। अनपेक्षाश्चपीवःप्रत्ययाःस्तं
मकुंभीभोनुहावगाहिनहवाभिन्नावनुव्यापविनहिताःस्वानुभवाज्ञातमानानपनस्परेत्त्वगोचरंजिदंति। नाप्यनानुभविकः
प्रत्ययधेकानुव्याचःशब्दानुमानः ननविषाणवदनुपलब्धेः विचोधात्तघावपनस्पनव्यावृत्तावर्णमात्रगोचरा अनुमतयोर्भा
वनोपजननद्वारानानावैकंवासमृतिप्रत्ययस्त्वगोचरएवादधते नान्यगोचरेनाप्यगोचरइति। अनुसंहारबुद्धिनपिपरस्य

६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नव्याद्वन्त्वर्णरूपावगाहिनी ननुवर्णानुपूर्व्याघवदेकगोचरेत्यनुभवमार्गागतो। कथंगौरित्येकंपदमित्येकपद
वगाहिनी धीरस्तिलौकिकप्रतीतकारणी नचेयमनालंवनानापिवर्णालंवनातेषांनानात्वात्।नापिसेनावनादि
वदौपाधिकी।उपाधि१ खल्वेक विज्ञानविषयतावाभवेदेकाभिधेयप्रत्ययहेतुतावा।नतावत्तत्वं४पद।१।अप्रतीतोप
वेनुपहितप्रत्ययायोगात्।स्वसंवेदनैसंवेदनमनिछतामनुसंहारवुध्या स्वरूपग्रहणान्तेदकत्वाग्रहात्तदुपाध्येक
पदप्रतिभासानुपपत्तेः।उत्तररश्मिन्नपिपक्षेपरस्पराश्रयप्रसक्तिर्दुर्वारा।नखल्वविदितपदरूपावधिरर्थभवेति।अ
वधीनत्वपरिग्रहेतत्त्वेपिवर्णानांतदर्थभेदानध्यवसायात्।तत्रार्थप्रतिपत्त्यापदरूपविशेषमुपकल्पयतोदुरन्त
नमितनेतनाश्रयेप्रसङ्गेतनचैकार्थसंवंधाख्यानमेकपदत्वमापादयति वर्णानामनाश्रितपदरूपाणामप्रत्याय
कत्वेनासंवद्धानांसंवंधाख्यानानुपपत्तेः।संवंधाख्यानात्तुपदभावेतदेवेतरेतराश्रयमापद्यते पदत्वाद्धिसंवंधित्वे
सत्याख्यानमाख्यानाच्चपदत्वेसतिसंवंधितेतिव्यवस्थितेर्नहिवाचकत्वमाख्यापते।अपिचैकावभासस्यप्रत्ययस्यौ
५ पाधिकत्वमिछतोनकिंचिदेकंभवेत्सर्वत्रैवकथंचित्कस्यचिद्रूपाद्येकत्वसंभवात्।तथावनानापिनस्यादेकसमाहारा ५
त्मकत्वान्नानात्वस्य।अत्रक्रमहेतवयमेकावभासप्रत्ययमेकवुद्धिव्यवस्थितेःप्रमाणयामः।किंतुव्यपदेशमात्रंभ
वतिहिकरितुरगादिषुजपकाशोकरवदिनभवकिंशुकादिषुनानात्वेपिकथंचिदेकमुपाधिमाश्रित्यसेनावनमितिव्यपदे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शमात्रै लौकिकानां। नचैतावतासेनावनं वाकरिवं पकाद्यवयवसमवाय्येकमनपविश्रांतिमति। नपैवगकारादयो
पिप्रर्वोपलब्धिविपरिवर्तिनोरूपादन्सनानघिकाएकस्पीस्टतोप्रपमाना॥ सत्पापिपदमितिव्यपदेशभेदेनैकानु
व्याधवंतोभवितुमर्हन्ति। उपाधिविरहादेकानुव्याधमुपकल्पयतिव्यपदेशइतिचेत्। न। इतरेतराश्रयापत्तेः। एका
नुव्याधवतीहि प्रख्याताद्दृशव्यपदेशोत्पादिनी बुद्धिर्निर्वचनत्वाद्व्यपदेशस्य। ततस्तु तामर्थयमानोव्यक्तमितरेतराश्र
यमाविशति। नचात्रोपाधिविरहोऽपि। अस्तिखल्वैकाभिधेयधीहेतुभावस्त्रयाणामपिवर्णानामेकस्मिन्नर्णसमानोहि
णीग्रावणामिवैकपिठनधानलोयस्मात्पदमितिव्यपदेशः॥ प्रभवति. नचैवमन्योन्याश्रयं नहिपदावधारणाधीन॥ सैव
धवोध॥ किंतुतदधीनैपदविज्ञानंकारकभेदाभिधायिहिपदपदंपद्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या। तच्छ्लाघ्य कार्प्यसंबंधोपहित बवो ५
मीमांसानामतितस्मिन्प्रवर्तितुमीयते। नचस्वरूपभेदस्तावता तादृशावर्णानांवर्णांतरेभ्यस्तेभ्यएववा। तावद्य
स्तावद्योवा। तादृशेभ्योत्पविज्ञानोपारोहिणामर्थसत्पपात्माहुः॥ अथतेपेनसंबंधभेदाग्रहेसंबंधानानिरूपतेप्रकी
रीतरं वज्ञास्तुतेभ्यस्तेषामेवचनमविज्ञाननिवेशिनीविशेषमध्येव दध्मः॥ तथाचसंबंधबोधनाख्यानमप्यमीषा
मीषत्करं समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानांचतेषांपदात्पदमितिव्यपदेशोनानुपपन्नः॥ अपिवानीयस्यपदस्यवे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यावैशद्येनपुस्फेनेसामान्यंविशेषनन्वाभ्यामनुभूयमानताहिवैशद्यंसामान्यमात्रस्पतद्धन्यात्रस्यवावेदन
मवैशद्यं। नवनिखिलसामान्याविशेषविनिर्मुक्ताःस्फारस्पास्फुटंदर्शनमुपपद्यतेसरवलूपलभ्यतेनवोपलभ्य
तेनद्यस्पदृश्यमानस्यास्तिकिंचिददृश्यमानं। नवास्तिसंभवःसएवतेनैवतदैवदृश्यतेनचेति। एतएवनसमारोपः
सर्वथाननुभूतेनेतदयोगात्कथंचिदनुभवेनिर्देशस्वानुपपत्तेरपसिद्धांतप्रसंगात्। तस्मादनवयवमेवानुभूयते
पदन्तत्प्रतिनियतंवचः। अतएवशब्दादर्थप्रतिपद्यामहइतिसर्पिरावव्रतेतिद्यवदनुपपद्यमानार्थवचनमनु
भवाभावात् अनुभवएवहिप्रमाणमार्गगामिनोलोकस्तत्वावलोकनात् नपुनःपुरुषगवादमात्रीमृषावादोपिहि
संभवतिवदयदीवतर्पादित्वनरुपापपादनीयेततावनैश्छयद्दूपत्नादितानांवार्ताविपन्नानामेकस्यतिसमारूढा ६
नामेकानिवेषत्रत्पयोपजननलक्षसहभावानामभिन्नकालिकावस्थापादिताभेदानामेकत्वादेकवचनमुप
पपन्नार्थभेदोशब्दादिति। नचवरवदिनपलायाद्दृक्इतिलोकेनदृश्यतद्दृनिर्दृश्यमानमेतदपह्नवमर्हतिदर्शना
दर्शनयोर्लोकसिद्धत्वेनतुल्यबलत्वपावाभावावकभावाभावेनावषयव्यवस्थोपपत्तेर्नवात्रत्सद्भमपिपर्यवीका
र्यैराशब्दानुमानंअन्योन्याश्रयात्। नरवलुसत्तामात्रेणशब्दोभिधेयमभिधातुमर्हतिसत्तयाभिधायकत्वेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्या॰ यान्यानिकत्वपानित्यमाश्रानप्रसंगात्। अतेद्यात्वाह्वानेन तद्धेतुन्नेषितव्य॰ स्वह्वानीवास्यार्थप्रत्ययलक्षणलिं
गप्रसवमितिप्राप्तमन्योन्याश्रयं। अपिचवर्णाभ्यानाभिधेयप्रत्ययोनोपपद्यते। तेहिगौरितिस्मृतिवुद्धावेकस्यांविप
रिवर्तमाना॰ स्वाभिधेयप्रत्ययस्येशते नचास्यांक्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषोवर्णानां। तथाहिग्रा
चीनानुभवभावितभावनानिबंधनजन्यास्मृतिरनुभवानुसारिणी नक्रोचुरानक्रमानपितत्क्रमेण क्रमवद
नुभवकर्मतोपस्थानपर्यायमपिसमाकलयन्ती अक्रमविपरीतक्रमानुभूतेभ्यो भिनत्ति। दृश्यतेहिनदीदीनेति
स्मृति। ध्येयानभेदेपिवर्णरूपाणांविशदतरंपदभेद॰ नचेदमनवयवपददर्शनमितिनिर्वदितं। तदनुभवकर्मता
क्रम॰ पुनर्निशिष्यते सोपिन्यूनातिरेकादिवदेवपदभेदाववधानतोपाय॰ यथाहुस्तत्रभवंतोवार्त्तिककाराः॰ पदा
वधानतोपायान्बहूनिर्छतिस्तत्र॰। क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वनवाक्ष्रुतिस्मरतां नितिं। नचनिर्गतनमतिसहश
स्वनवद्भवत्तसंयुक्तेषु आनुपूर्व्यवत्सु समानस्मृतिसमारोहिधूर्मप्रत्ययादर्शनात्व्यभिचारइतिसौगतीएकव
क्तसंयुक्तत्वेन विशेषणात्। यथाहु॰ यावंतोयादृशायेचयदर्थप्रतिपादका॰। वर्णाः॰ प्रज्ञातसामर्थ्यास्तेनथैवा
वबोधका इति। तथाचतेषांचगुणाभूतानामर्थप्रत्यायनेप्रति। साहित्यमेकवक्त्रादिक्रम आपिविवक्षितइति। नचै
तत्कलकलश्रुतानर्थक्रज्ञानं। किमिवहिदुष्करमभ्यासस्य। यथाहु॰ बाह्याअपि पदेषामनुपाख्येयमभ्यासादेवजायते।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मणिमपादिषु ह्रानं तद्विक्षामाद्भमानिकं मिति। न वस्तैवं धाख्यानसमये वक्रोक नापाद्यनाश्रयादनीगत्वं हेत्व
सिद्धेः। स्फु रत्नयतपातिदाख्यानेंनरवलु नैरंतर्य्योदयोप्याख्यापें ते तद्भावभावेंतु नैरंतर्य्यादि षिव वक्रोकत्वेपिसमा
नः। नवज्ञापकहेतुर्विदितसमस्तज्ञापकांगेज्ञापयती त्यप्येकीतिकं भवतिहिमतोनुमानीगां। न वास्य वेदनमत्रोपपु
ज्यते तदिह दृश्यमाने प्यएव वर्णो व्योदृश्यमानप्रकारभेदानुयायिभ्यो ऽभिवेपज्ञत्यपडपपद्यमानो नैतानवज्ञापान
6 वपवमत्पैतानुनु भूतंपदतत्वमुपकल्पयितुमर्हतीत्यतिप्रसंगात् नापिसमभिव्याहृतपदाभिहितपदार्थ प्रत्ययाधी
नोत्पत्तिर्वाक्यार्थ धीनन्यथोपपद्यमानानुभूयमानपनस्पर व्यावृत्त भूर्तीनिपदान्यपहुत्यापरिदृष्टं वाक्यमेकम
नवयवमवगमयति। तत्सिद्धमेतदर्थापत्तेरनुमानस्य वा निवृत्तिस्तदेकगोचर [illegible] पदवाक्यस्फोटाभावसाध
नी। इतिनानवयवमेकं वाक्यं वाक्यार्थबोधकमिति। नापिद्वितीयः। कल्पस्तत्रापि हि नीत्यवर्णश्रुतिः स्मरतानीतावा
क्यार्थविधिनी। नास्यास्तिस्तदपेक्षत्वाद्यौगपद्येनवावयः। सरवत्वैस्योवर्णः एवं एव वर्णपूर्वार्थे विज्ञानजनितवासु
नानि वयसविवस्रवर्णे द्विपसमधिगतजन्यस्मरणाय हृान्तपावाप्तवैविच्यसदसदृशानिर्भासप्रत्ययविपरिवर्ती 6
वाक्यार्थबुद्धिहेतुनुपपत्तेः सरवरसपदतदर्थे [illegible] वि अस्य तिमाधायवाक्यार्थविषयमाद्धीतानाधायवा. ड्राधायचेहेतु
भावनोद्बोधवसमये स्वजन्यसंस्कारकारणाविनाशाद्यातश्रुतिनश्यमानाः। सं वेधस्य तिसमयेकथंतत्सहकारी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाक्यार्थप्रत्ययमादध्यीत· नच तदसहकारिणो वाक्यार्थधीहेतुभावइतिसांप्रतं। अस्मरणे तदनुभववैयर्थ्येन।
गृहीतसंगतेनापिश्रूयमाणाद्वर्णादभिधेयप्रत्ययेनभवितुमिति वाक्यार्थप्रत्ययप्रसंगात्। नचास्य वर्णाद्विभितसं
स्कारा। धीनजन्मास्मृतिननुभवेनसह युगपदुत्पत्तुमर्हति· नचान्याप्योर्युगपदुत्पादः प्रत्ययानां करणस्य
प्रत्ययपर्य्यायेसामर्थ्यात् अन्यथासमानविषयबुद्धिध्यानानुपपत्तेः सदृशैवयावत्कर्तव्यकरणात्समर्थस्य
स्वैयापोगात्· नचतावतेकालमस्तित्रयमोत्पन्नध्वनिजनितसंस्कारभेदोयतः पुनरपि वर्णविषयविज्ञानं
जनयेत् यथाहुः कृणिकसाधर्न्याचास्यबुद्धिनप्यनुवर्ततेमिथ्याधकाररावर्ण्या। विद्युज्ज्ञातिदृष्टिवत्। नचान
नुस्मर्यमानस्यसत्तामात्रेणवोधकत्वमित्यसकृदावेदितं। अस्तुतर्हिस्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालैववाक्यार्थधी
धीना हेतुः। दृष्टत्रयोगाच धारणो: ...हिरद्वार्थसिद्धेः नचपदमात्र व्यवहारांगेषु पुंजनेदृष्टः किंतुवाक्यैतद्यान
वयदीन्यथेधीतिस्मृतिसमारूढा वर्णमालावशिष्यते सावनैमित्तिकं वाक्यार्थवोधमाधत्तेयानमार्थिकस्तु
पदतदर्थवोधे निमित्तमात्रेणावतिष्ठते वर्णमालैव वाक्यार्थधीहेतुरिति। तदप्यसांप्रतं· कुतः। गोनवाद्विषया
भावात्तद्बुद्धेरेवभावतः। वाक्यार्थधियमाधत्ते स्मृतिस्थानादनावली। यदिहि वर्णमालैव स्मृतिसमारूढा वाक्या
र्थमववोधयेत्तो गजाग्रामानयार्भकगांवध्यानशिरोगामानयारोगोगांवध्यान बालकग्रामानयबालकगांवध्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नहि भागामानपरिभगोविधानेनपष्टानी वाक्यानामष्टौ शक्तः पः कल्पनीयाः स्तवेति कल्पनागौरवं। पदवादिनस्तु
सप्तैव सत्तानां पदानी शक्तः पः कल्पनीयाइतिलाघवं। एवं सुन्नामितिपदप्रक्षेपे पदवादिनो ष्टानां पदानामष्टौ शक्त
यः कल्पनीयाः इतिलाघवं। नवनु षोडशानां वाक्यानां षोडशापनाः शक्तः पः कल्प्याइतिमहद्गौरवमापन्नं। अपिवैयमक्त
नमालापदार्थावगमपूर्वकं वाक्यार्थविज्ञानं जनयेदतस्तर्वदा। नतावदतस्तर्वे सौस्त्रपमानपदार्थविषयविज्ञानावीनो
हिसिसर्गः सौस्त्रूपमानपदार्थावगमेतेनानशक्यानि रूपणा। नस्तर्वैवेतरतथाहि यथा यथा रूपैनपदानितथा तथा
पदार्थाश्रपिप्रतीयते नदेवा पदतदर्थप्रतीतपोभावनानिचपद्वारेणास्वागोचरवारितामेकामेवस्मृतिविषयमादधति। न
दानस्थानिपदानिसपदार्थान्यहूनवती निवाक्यार्थबुद्धिनीरातइति। तदप्यवतुनस्त्रं। एवंवसत्पृवरपा अपत्तियेभ्यः
पदार्थज्ञानेभ्य एवसिद्धेः कृतमनयावर्णमालया नेषांवसामर्थ्यानि वेदयिष्यामः। अपिवत्रिवतुरपंचषपदवाक्यव
र्तिनी नानापदार्थप्रत्ययव्यवहितान्क्लेशेन वर्णमालास्मर्यतामपिनदत्याधिकपदवतितुवाक्येऽसावितितुदुष्करा।।
८ नान्। अर्थानामिदमर्थेनाह वाक्यं वाक्यार्थगोचरं। पदार्थमेवदिमव्यानमेकेगुणाभूतार्थानतेन व्यतिषक्तं वाक्यार्थमा ८
वक्षते इद्धाः। नैवपक्षान्यैवाकीदाघुपधानल ध्वसुकृनप्रत्युत्पत्तीनिगम्यापयितुमीशातकृतमप्रमाणिकानुपपद्यमा
नानवयववाक्यादिकल्पनाभिः ननु पदीतरस्यजैयर्थ्यमस्युनान्वयकल्पने। श्रुतान्विताभिधानेतुव्यक्तमन्योन्य
इति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संक्षेपः। अथापि स्यादनभिहितेनैवार्थान्तरेणान्वितमर्थमभिदधीत पदमभिहितेन वा। न तावदनभिहितार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधाने प
दादेकस्मादेवोच्चारिताद्विवक्षितार्थप्रतीतेर्वैयर्थ्यमितरेषां। अभिहितान्विताभिधाने तु यावत्पदवेदितेनेनान्वितः स्वार्थो नाभि
धानीयस्तावदुच्चारणमित्येतेनाधिकरणमुच्चारणाभिधीयते। एवमुच्चारणमित्यनेनापि यावत्स्वार्थो नाभिधानीयस्तावत्पदवेदि
तेनेन स्वार्थो नाभिधीयत इति परस्पराश्रयप्रसंगः॥ पदार्थस्वरूपाभिधानपूर्वकेनु तदन्वितार्थाभिधाने द्विरभिधान
प्रसंगमिति किमनुपपद्यमानमापद्येत तत्र पदजातं प्रथमपर्यन्तमनभिदधदेव पश्चात्स्वं स्वार्थं प्रयोजयति साह
चर्यमात्रादर्थरूपाणि स्मारयति। अथार्थैर्नान्वितानामभिधानमिति स्वार्थयतः पर्यायानुभवपूर्वं नित्यं स्मरति स्मा
दनुलापिती। तावान्वितेन च स्वरूपेण तत्तापेक्षानपेक्षाणां न खलु पदं पदार्थमात्रे क्वचिदपि दृष्टव्यप्रयोगीयेन तत्स्मा
रयेदिति तन्मात्रे स्मारयेत्तन्मात्रेणाव्यवहारप्रयोगात् तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदुच्चारणस्य। अपि त्वन्वितस्वार्थेन यथाव
गमानपेत्य तत्रानयनान्वितस्वार्थे गौरागतः इत्येन सहचारितो गौः पदं पश्यत्र पितदन्वितार्थं वा स्मारयेत्तन्मा
त्रे न यावत्तन्निराकांक्षो गौरागत इति परस्परेणान्वितमन्वियात्। एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितं पश्येति पदं तन्नि
राकांक्षं न गमयति स च पश्येति सर्वत्रैवाख्यार्थप्रत्ययो दत्तजलाञ्जलिः स्याद्यत्पेत न चाव्यभिचाराज्ज्ञामिति पदं स्वा
र्थमेव स्मारयतीति न तु पदार्थान्तरैर्व्यभिचारादिति सोऽयं पदं प्रासादमस्मत्प्रयोजिता भावना प्रबोधवतीस्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिहेतुः संगीयते तस्याश्चत्रबोधः प्रतिधानादिजन्मा॰ व्यभिचारएवनाय तते साहचर्य्यमात्रस्यापि वसीवंध
तयाप्रतिधानादिगतो पाठादुपपत्तेश्चतदुद्बोधहेतुभावो नविरुध्यते तद्वस्त्वार्थस्यैव पदार्थांतरस्याप्यत्तीति
पदार्थांतरसहितमेव स्वार्थमनाकांक्षमानयेदितिहृतावतवाक्यार्थधीस्तत्पाश्विनीति पदानामर्थस्वरूपमात्राभि
धानमेषितव्यं तथाचते तेपदार्थाः क्रियादयः स्वसामर्थ्येन स्वरूपमात्रेणपदैरभिहिताविनाकारणादिभिःपर्य्यवस्य
नस्तदाकांक्षायोग्यतासन्निधिसहकारिणो वाक्यार्थधिपमादधतीतियुक्तं। अत्रोच्यते। विधीतमानुपगम्या स्मृति
लक्षणायोगात्। अभ्यासानिरापादूपस्मृतेर्नान्योऽप्यसंभवी। इदंतावन्नेत्तपपतुभवान् प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृ
तिषुकतमेयं स्मृतिः। पदात्पदार्थप्रतिपत्तिरिति। तत्रनतावत्प्रमाणं अनधिगतार्थबोधनीतदुपेपते यथाहुः
सर्वस्यानुपलब्धेर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथेति न चपदात्पदार्थधीः ननधिगतार्थगोचरा नखलु संवेधसंवेदनस
मयेलमधिगतोर्थः पदैर्नाभिधीयमानो देशकालावस्थाविशेषेणाप्यतिरिच्यते ज्ञानांतरेणप्यमानश्च नस्वरूपवि
शानीप्रमाणतापतिः। अतएवाहुः पनोकश्चानुभूतस्य यत्तत्रस्मृतिरिष्यते। प्रमितेन तु प्रयुक्तत्वात्स्मृतेर्नास्तिप्रमा
णता। पदप्रत्यायिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यतइतिच। नहि पदस्य प्रतिधानादिभ्यः संस्कारोद्बोधनहेतुभ्यः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कश्चिद्विशेषः संशयविपर्ययहेतुभावस्तुपदस्येतिस्थवीपः। नचपीचस्रीविश्वासमस्तीति स्मरतिः परिशिष्यतेसावा
न्वितगोचरानस्वरूपेणाववेति तुल्योदोषः। अभिधानतः स्मारितेवाच्या। येन्वपितसाहचर्य्यादितिचेत्। कुतस्त
र्हि गीतापी चोषः प्रतिबसतीत्यादोतीनादीनामनभिधेयानांप्रतिवासान्वयः। अपिवाभिधानतः स्मारितस्वरूपमा
त्रस्यसाहचर्य्यस्मारितेनैवार्थीतरेणाकांक्षोपनतेननाकांक्षस्यचवरमप्रतीतेनाभिधानतोर्थीतरेणासंग
मापेणा। समुतन्त्रासंकरोवाव्यार्थः प्रसज्येतेति कुतस्तद्भावनाकुतस्तनीतदुद्धोवः पदेषुतस्तन्मीवतदन्वय
स्यनराणभिनकामेनाप्पनन्चपिसमणमभ्युपेयी। इतश्चैतदेवंपदभ्यासातिशयःसैस्वानातिशयमाधत्तेसवद्धाति
त्येवप्रबुद्धएकपदस्फुटतनीस्मृनगामुपलृनेयनिदर्शनमात्रजन्मापुनर्मंदोविलीवितप्रबोधोमंदपेवकार्य्यमाधातुमुत्स
हते। अभ्यासवतीवपदस्यस्वार्थेनसाहचर्य्यानुस्मृतिर्यथाननथा र्थीतरेणान्वयो भ्यासकृतस्पर्धीतरेषुनभ्यासात्तद्रूप
निरूपणाज्ञान्वयस्यानभ्यासएवतथावसम्तिसन्निहितास्वरूपमा। त्रेणार्थीअर्थीतराकांक्षःपदैरन्विताअभिधी
यैतेइतिनपरस्यनाश्चर्यं। नाप्यनाकांक्षताआकांक्षावप्रतिपत्तुर्जिज्ञासासावधकाविदभिधानापर्य्यवसानाद्भवतिप
थादानाइति। नह्यत्रप्रकृत्यर्थादतिरिक्तेप्रत्ययार्थेप्रनीतिनास्तियेनान्वितः प्रकृत्यास्वार्थोभिधीयेतप्रातिपदिकार्थ
मात्रेप्रथमोत्पत्तेः नदत्रान्विताभिधानपर्य्यवसानापप्रतिपत्तापदार्थीतिनैस्मान्विनान्वयपयोगेजिज्ञास्यते। कश्चिद्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भिहितार्थापर्यवसानात्। यथा विश्वजिता यजेतेति। इह हि कार्यस्य विषयकरणान्वितस्याभिधाने पर्य्यवसिते
। न पर्यवस्यत्यभिहितं कार्य्यं नियोज्यभेदमंतरेण न खलु कार्य्यमनुष्ठानं विनाध्यवति हेतेन वा कर्तृकेतरा न वा
नधिकृतः कर्ता न वा नियोज्यो भिहितं इत्यानुपूर्व्यासिद्धं तेनात्रापि तत्पर्य्यवसानापत्तिः तदन्वययोग्ये नियोज्ये जिज्ञा
सा। न वा नन्वितस्वार्थस्मरणमात्रावसितव्यापारेषु पदेषु न तदर्था एवाकांक्षादिसहकारिताः करिष्यंति वाक्यार्थ
धियमिति कृतमात्रपदानीसामर्थ्यनितिसिद्धं तीपदानामभिहितानानीतेषामानीतत्वगोचराणां वाक्यार्थधीहेतुभावाद
र्शनात्। एवं तस्य अदृष्टपरपतः हेषाशब्दैः श्वेतः खुरनिक्षेपशब्दैर्बध्नातो ध्वावतीत्यन्वयधियः पद प्रवणमेत
रेणोत्पादादृष्टइतिचेत्। नानुमानादर्थापत्तेर्वा तदवगमात् अनवगमाद्वा। एवंवादी हितावत्पृष्टो व्याचष्टां किं त्वि
त्रश्चेतसमानाधिकरणे येन हेषाध्वनिखुरनिक्षेपशब्दौ वसितौ तस्य तत्राने निरूप्यते आहोस्विद्ध्येनासितिनिमापद
निक्षेपशब्दौ हेषाध्वनिश्चस्वरूपमात्रेणावसितस्तत्र त्र वर्तिमिन्कल्पे लिंगसामर्थ्यजमेतत्र पदार्थसामर्थ्यजं उल्ल
त्र लिंगपिंड्यातराभावनिश्चयेस्त्यर्थापत्तिस्तदभावे वानवगमाप एव। अपि पदार्थसामर्थ्यजं त्वाभ्युपगमेयावृ
१० मलत्वाभावे नाशंकृत्वानन्यसध्यवाहेन पदस्याग्रहत्तेः षट्प्रमाणी व्याप्तिरिव्यामानसाहकारितापेदन्वे सप्र १०
माणाभ्युपगमप्रसंगः। नन्सिद्धमेतन्नानभिहितार्थावाक्यार्थधी हेतवः इतिपदैरभिहितानामर्थानां हि साभ्युपेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यस्तेधीत यावत्पदार्थानी वाक्यार्थप्रत्ययाधान सामर्थ्य पदानीव तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमितिशक्तिद्वयेक
ल्पनीयं। अन्विताभिधानवादिनस्तु प्रथमावगतानां पदानामभिधायकानां वाक्यार्थप्रत्ययोपजननपर्य्यवसि
तात्पर्य्यवृत्तीनामेके वाकीदायोगपतामाहित्ररयोपा। ध्युपगृहीतार्थीतनान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यमितिला
घवादन्विताभिधायिनीपक्षनामेव वाक्यार्थधीहेतुभावइतिवस्तुनस्त्रे। भिधीयते एषतावदौत्सर्गिकोन्याय ४
पदसतिवन्तवद्भावकोपनिपाते सहकारिणीकार्य्यवत्प्रत्यासन्नेहिकारणी। सतितद्भावभावित्वतयावार्थस्मृति ४
पदार्थ। भवतिहितुतस्मिन्मानसादपराधाद्विदितपदार्थोविदितपदस्तपमात्रस्येतनानभवनागपि वाक्यार्थमवगम
छूति श्रवणछूतितु समभिव्याहृतपदकदंबकोपजनितस्वार्थस्मरणैनतरीनदस्त्रषामेवस्वार्थस्मरतीनामाकांक्षा
योग्यतासत्तिसहकारिणीनीकानात्वंवाक्यार्थप्रत्ययैतत्पत्यचस्याभः। पदपिमतीस्वार्थस्वरूपस्मृतयोपिहि वस्तु
नत्तदर्थीतनसंगता र्थागावरानस्त्वागोबनमर्थीतनेनाघटयतिविभ्रमप्रसंगात। नखलुप्रमादमात्रस्यतत्त्व
रतो। स्मृतनमृतादृशंपादत्तिपुत्रीस्वरूप। मात्रस्मृतयोमाहिष्मत्यैनीघटपितुमीयते इत्यानावाभवतत्त्रीता ४
तदप्यसौप्रतैमानानाम्भदीदृशीस्मरताफलस्यसंस्कारस्यसामर्थ्यधदनुभूतानुभूतस्वरूपतदर्थीतनसेवद्वपवि
षपमाचल्लेस्यनरी समीचीनामिति सभवतितुसमभिव्याहृतपदावलीनध्वजन्यनामर्थस्वरूपस्मरतीनामाकांक्षा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिरूपसहकारिसंदोपधानाद्दितदर्शीतनापादितप्रमाणाभावानामनैतनपरिदृश्यमानमानीतयानाधिगतस्वार्थपर
स्पनसंवधनिर्भासप्रकाशफलानी। अन्यथाप्रत्यभिज्ञानमपिनजायेततत्रापिदेशकालोपहितरूपसंवेदनजन्मासं
स्कारस्तदहितावास्यति॥ कथंस्वार्थदेशीतनेणकालीतरेणावाघटयेत तत्रहीद्रियादिसहकारिसमवधानप्राप्तदशीं
तनयोनेतयो। एवमपिनदेशकालानुगतैक॰॰वस्तुगोचरप्रत्यभिज्ञानप्रसवसहः॥ कोपिमहिमातादृगभ्युपगंतव्यः॥
सचेहापिसमानोन्यत्राभिनिवेशात्। नचदेशकालावस्थानानात्वेवस्तुनोरूपंनानेत्युपपादितंन्यायकणिकायां। ननु
क्तंनमानीतनतोनुभूतस्मृतानामर्थस्पर्शाणांवाव्यापृथ्वीप्रसवसामर्थ्यमुपलब्धमुपलभ्यतेवासप्रमाणाभ्युपगमप्र
संगः॥ आगमस्यवात्रैवीतभावेप्रत्यक्षादिभिस्तुल्यकक्षतयाधेदेवोपदर्शनीयं। नत्वागमस्तद्वदः॥ नहिलोकाव्यवहारेणपु
पिपृष्ट्वाविदितिप्रयुंजते प्रयुंजतेतुआ॰॰झाताज्ञात्वाविदितिवालिवृत्तिपुण्वत्वाविदितिवा। नचभेदीतयोपन्यासेनभेदा
११ तनमुपन्यस्तंभवति तद॰दर्यं समस्तमानानांप्रवृत्तोमानानुपस्यापिपरित्यागेतेनैवसहस्त्वकौशलमपिपरित्यजेदि
तिपदहितानुभवानांवापदाहितसंस्कृतिरूपाणांवापमीहश॥ सामर्थ्यातिशययोपतोन्वयघियडदयइत्यकामेनाभ्युपेयंन ११
यावनिस्त्र॥ शक्तप॥ कल्पेनन्द्वापदानांहितावदर्थानुपानुभवजननशक्तिः॥ अर्थरूपाणामन्योन्यान्वयप्रत्यायनश
क्तिस्तदाभानशक्तिश्चापरापदानामेवेतिस्मारकत्वपक्षेतत्कीशक्तिद्वयी। अन्विताभिधानेतुपदानामेकैवशक्तिः॥ नत्कल्पना।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लाघवादेतदेवज्यायइति। अत्रोच्यते सत्यं कल्पनालाघवायात्र पदैरेवयामहे तदेवकतरत्त्रेति निपुणैरस्म
दार्य्यैः। एकैवखल्वशक्तिरन्विताभिधानवादिभिरन्वितस्वार्थगोचराभिप्रेयते पदानां सेयं न तावदन्वयमात्रविष
या तन्मात्रविषयत्वे तस्या विशेषात्सर्वशब्दानां पर्य्यायत्वप्रसंगात्। अन्विते न तु विशेषेतदप्यभिधीयते नापि व्य
तिषक्ताभिधापि पदेन व्यतिषंगस्य वाचकं ज्ञात्वमभिधापकमिवव्यक्तेर्व्यतिषक्ततो वगतेर्व्यतिषंगस्य व्यतिषक्तानां
वस्तु रूपतो भेदान्नैकार्थ्यपदानामितिसोपपत्ती। व्यतिषक्त इति स्वरूपमात्रं नोपलक्ष्येन व्यतिषंगवद्वोच्येत तत्र
रूपाभिधानजन्माख्याति ज्ञानमभिधानजन्मैव व्यक्तिं न व्यतिषंगमपि गोचरयितुमर्हति। नहि यथाऽकारितमेत
देराकारौ शाब्दानि रूपणा इति शब्दसामर्थ्यगोचरत्वं गोचरत्वमनापन्नोप्याकार्य्याकाराभिधापि शब्दजनितावि
नविषयभावेनातिपततीति तथार्थरूपमन्वयमेतरेणदुरधिगमं। येनत्वगोचर शब्दसामर्थ्यजन्मनि विज्ञानेऽन्वयम
पिसमर्पयेत् तद्रूपस्यान्वयमेतरेणापि शाब्दनिरूपणात्वात्। नान्वयं विना तद्रूपं क्वचिदपीतिचेत्। नत्विलिंगमपिन
लिंगिनं विनेतितद्यपि तन्निरूपणाधीननिरूपतामस्तु तथा च न लिंगत्वमपि। यदनुमानमुच्छन्नसैकथमापद्येतन
स्यादन्विते शब्दसामर्थ्यगोचरइत्यभ्युपगच्छता यस्त्वरूपेव तदन्वयस्य तद्विषयतया भ्युपगतो भवतः। तदिह पदिपदस्ता
मर्थ्यस्य स्वरूपमात्रगोचरतया प्रतिपन्नयाधियाऽन्वयमुपपादयितुं यद्याम स्ततत्तावतैवपरितो द्याम। तदन्वयविषयत्व
क नाद्य विनीयस्याम लाघवाय। अयनुसन्दधे गाप्यनुसरणप्रकारेण प्रपन्नानामर्थरूपमात्रो पदानि ताद्वृत्ति निपदसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्वे शाब्दार्थबुभुत्सुदपास्मभवः। ततः पदान्हृस्मराबृसामर्थ्यस्यैवोभपविषयत्वे कल्पयिष्यामः। किंतावच्छापि वाक्य
रूपा विना भतव्यतिषिक्तदशापराः। समभिव्याहृतैः शब्दैः भवेत्यनुपपत्तिः। सामर्थ्यं। छिगमोहि भावानो नमानीतरा
धीनजन्मा किंतु कार्य्यात्समस्यथानुपपत्त्यावा यतते। तदिपमपि व्यतिषंगजातीति। कथमपि दृष्टादृष्टप्रकान
मेकसहायादुपपद्यमानो मान्तिर्नपदसामर्थ्यमात्मनि प्रमाणतां पितुमर्हति। अनन्यलभ्यस्तु शब्दार्थ इति त्रैविद्यवृद्धाः
अत एवाख्यातादो कर्त्राद्यभिधायितेनाक्षिप्ते लभ्यते समभिव्याहाराम्पथानुपपत्त्यापदानामन्विताथपराणां स्वा
भिधेयार्थस्वरूपसमवेतानां वितावस्थाप्रत्यायनेन दृष्टाणा। नहि पदानि समभिव्याहृतानि स्वाभिधेयप्रत्ययमात्रेण
पर्य्यवसानुमीशते। नहि लौकिकाः पदार्थमात्रप्रत्यायनाय प्रवर्तन्ते प्रतिपित्सितैरवत्वेनदिति प्रतिपादयिष्यन्तः प
दानुच्चारयंति। बुभुत्सितावबोधनेत्वनवधेयवचनतया नामी लौकिकानापि पत्नीदकाइत्युन्मत्तवदुपेक्ष्येन इत्यनव
धेयोभयः समधिगतेपरे पदार्थमात्रे बुभुत्सीते तदनधिगतमर्थमवगमयितुमनसः समभिव्याहरंतीति वृद्धाः। पदानि
तदयमभिव्याहारः पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनप्रयुक्तस्तदतदेनानुपपद्यमानः स्वाभिधेयसमवेतामन
१२ धिगतचरीमन्वितावस्थांलक्षयति। तदुक्तं। विशिष्टार्थप्रयुक्तो हि समभिव्याहृतिर्जने इति। तदेवमनुपपद्यमा १२
नसमभिव्याहारपदजातस्य ननाम्नार्थप्रत्यासत्त्याद्दृश्यमानया दृश्यमानाऽर्थजाता कीदृशा येन नामन्विविस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीवीनयालदत्तमार्गान्विनावस्था नात्मनि पदसामर्थ्यप्रमाणापत्तिश्चान्यलभ्यत्वात् । स्यादेतद्यस्तु लौकिकानी
पदसंघानीत्रे क्वा वन्पुरुषसंदृष्टानां संदर्भे तु नभिप्रायमनुरुध्यमानानामनुपपन्नानधिगतार्थलक्षणापत्ती । वै
दिकानीतु पुरुषासंदृष्टानामबुद्धिपूर्वकाणामनानुपपत्तिर्यथान्वितावस्थो लक्ष्ययेषु । परं लौकिकाः शब्दास्तएव वैदि
कोऽत्रपीतिचेत् । नान्विगंगायां घोष इति गंगाशब्दो लाक्षणिक इति गंगापोपपोगिंगंगापीपादीसीतत्रापि स एव लाक्ष
णिकोऽस्तु । अनुपपत्तिविरहान्नैवमिति चेत् । समानमेतद्बुद्धिपूर्वकेषु वैदिकेष्वपि । अथ परस्यापि वैदिकेषु पदसं
दर्भेषु कुतोऽनधिगतार्थबोधनं । अर्थितना । न्वितस्वार्थेपदसामर्थ्यावगमाल्लोके वैदिकानीवलौकिकेभ्यो नन्यत्वादि
तिचेत् । तत्र लौकिकपदानि दृष्टपुरुषाधीनतत्वतत्तत्पानदभिप्रायानुरोधेना न्वितार्थपरतया तमवगमयितुमीशत
इति किमर्थोन्ना न्वितस्वार्थाभिधानकल्पनया । तथासति वैदिकार्थप्रतीतिरनुपपन्नेति चेत् । सोपपादितैवेनाश्रि
तं । नैव्यापकानीमानानुसारि दृष्टिप्रयोजनं न तु तदनुसारिमानं । तस्मात्त्वदृष्टिपदरूपानीपरित्यज्यास्यापात्तिकप
मजु २ र्थस्याबामनुसरावो निमित्तमप्रतस्य हमस्या वैदिकार्थप्रतीतेः । तत्रानादिवृद्धव्यवहारपरंपरयापि पदतदर्थस्तैवै
यद्वाचोपायसत्यसत्यपि सैवैधनिराद्वादर्थप्रतीतेरुपपत्तेरनर्थभेदनिरूपणास्यव्यवहारानभेदनिरूपणात्वात्हान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भेदस्यार्था भेदात्तदनभिधानेऽभिधाना भावादर्थभेदाभिधाने वा तत एव तन्नासिद्धेः। तदभिधानानुपपत्तेस्तद्धेतुतयात

त्कल्पने ताल्वादिव्यापारस्यापि वाच्यत्वप्रसंगात्तस्याभाविकः। शब्दार्थयोः संबंध इति स्थितिः। स तु किमर्थीतनान्वि

तस्यार्थस्यार्थस्वरूपमात्रस्य वा पदापि स्वरूपमात्रमुच्यते पदैस्तदापि किं तन्मात्रपत्तेः आहोस्विदन्वितावस्थाप्रत्यायन

पत्तेः। न तत्स्वरूपमात्रप्रत्यायनपरत्वे पदानां वाक्यार्थप्रत्ययानुपपत्तेस्तत्प्रयोजनस्य प्रयोगासंभवादर्मेनौ धर्मकेऽज्ञा

नासङ्गेन। न तु भयपरिशिष्यते लौकिकपदसंदर्भस्य विशिष्टार्थप्रत्याय[illegible]ज्ञानस्य [illegible] नत्वनुपो

ज्ञनपरस्य। तत्रार्थीतयान्वयपरस्यस्वार्थमात्राभिधानेप्यान्वितप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरर्थापत्तिपरिकल्पितान्वयपर्या

वसायस्य सामर्थ्यमनुवर्तनीयं। तथा हि वृद्धप्रयुक्तवाक्यश्रवणासमनंतरं प्रवृत्तिनिवृत्तिहर्षशोकभयसंप्रतिप

त्तौ व्युत्पन्नस्य व्युत्पित्सुस्तद्धेतुप्रत्ययमनुमिमीते। तस्य सत्त्वप्यन्वेषनुपज्ञातस्य पदज्ञातश्रवणासमनंतरं संभ

वतस्तद्धेतुभावमवधारयति। न चैव प्रत्ययः पदार्थमात्रगोचरः प्रवृत्त्यादिष्व कल्पतरिति विशिष्टार्थगोचरोऽभ्युपे

यः। तस्माद्विशिष्टार्थपरत्वेवावसितानां वृद्धव्यवहारे पदानां न चैयमवैशिष्टार्थस्मरणमात्रेण नोत्पन्नविशिष्टार्थस्मारक १२

१२ त्वेन तदुपपत्स्येव न्यायी। न चैतदेवी विशिष्टार्थपरतामभ्युपगन्तुमर्हति। न ज्ञानभावात्। स्वनिमित्तमुपघ्नंतिमोपधानि

षतत्त्वमपीति। न चैतावता विशिष्टाभिधानमविशिष्ट[illegible] विषयेभ्योपि तत्पनेभ्यस्तदुपपत्तेस्तन्मात्रलोकानुसारेण वैदि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्यापि पदस्य देर्भत्या विशिष्टार्थप्रत्ययप्रयुक्तस्या विशिष्टार्था।भिधानमात्रेण लक्षणया विशिष्टार्थगमकत्वं। स्वार्थ
मात्रपरत्वेनुप्रयोजनाभावेन तस्याप्यनुपपत्तेः यथाहुस्तत्रभवन्तो वार्तिककारमिश्राः साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थ
प्रतिपादनं। वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्य्यवस्यन्ति निष्फले। वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकं। पाके ज्वालेव काष्ठा
नां पदार्थप्रतिपादनं। तथा च वाक्यार्थो लक्ष्य माणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिरिति। अन्वितेषु तात्पर्य्यमुपगम्यान्वद
भिधायित्वे पदानामिति चेत्। नन्विकं गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य नाभिधायित्वं न चातात्पर्य्यं तस्मादितस्वार्थप्रत्यास
न्नापि न दकार्थे न तत्परस्यापि न दभिधानमिति प्रयुज्यते तदितरत्रापि समानमुक्तेनक्रमेण। तस्मादनेकार्थतात्पर्य्य
न चीडंसामर्थ्यस्य यनेन जातु ज्वलंतिकाष्ठानि पाकपरायपि पाके साक्षात्समर्थानि किंतु ज्वलनएव न तद्द्वारा तत्सि
द्धि[illegible]स्तेषामतुल्यकक्षाणां प्राधान्येन विशेषाप्रयोगप्रयुज्यते येन पदानां तदर्थेभ्यः प्राधान्येनान्वितार्थवि
धेयप्रतिसामर्थ्यं कल्प्येत दर्शितात्वतुल्यकक्षतान्त्यपदार्थाभिधानादन्विताभिधाने गौरवात्। न च पदार्थानामुपलभ्य
मानाकांक्षादिसहकारिणां विशिष्टार्थधीजन्मनि सामर्थ्यमपरिकल्पनीयं। तेभ्य एव तादृशस्तस्तदुत्पत्तेरनुपपत्तेर्न चै
तेमानोतन दृष्टा अर्थान विशिष्टार्थबुद्धिं नीशते। तथाहि एते एवानुमानभावमर्थापत्तिभावं वा समापन्नाद् दृष्टविशिष्टार्थ
[illegible]धानायथात थाऽवास्यति तामेव तत्सनैः पदैः स्मारिताः सन्तश्शब्दत्वमापन्नाः अनुपपत्तिसिद्धेः मात्रप्रभावितं
तात्पर्य्यमुपपादकेन शक्तिमपेक्षते। गंगादिपदानीव काष्ठादीनां तत्र नीनादौ पाकादौ च तत्कल्पनप्रसंगादित्युक्तं। न च म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैत्रस्वार्थपरित्यागेनैव लक्षणोत्पैकीतिकी। लक्षणीयानुनेयेन हि स वैत्रपरिग्रहपरित्यागैनत्य घ्यागंगायां घोषइत्य

त्रगंगापदेन घोषप्रतिवासार्हतीरलक्षणायां स्वार्थस्य गंगाप्रवाहस्यागः। दधिनोगच्छतीति नुदेशदंडिषु सम्प्रहृष्टेषु लक्षणा

तोषु तदन्तर्गतस्याविशेषादंडिशब्दार्थस्य परिग्रहः। न यथा वेदेऽपि स्छीनुपदधानीति गाणिनील लक्षणारात्वे तदन्तर्गतस्यापि

स्वशब्दार्थस्य परिग्रहः। एवमिहापि व्यतिषक्तावस्थायां लक्षणायां तदन्तर्गतस्यार्थस्यापि परिग्रहः। नदग्रहे लक्षणा

मात्रापत्तिस्त्यागप्रसंगात्। लक्षणालक्षणायोगाद् लक्षणेति चेत् न। अलक्षणत्वात्। तत्रैव तस्यात्तन्नैय लक्षणासावि

लाभिधेयस्यार्थस्यापोपपत्तया ऽनुपपद्यमाने वाक्यार्थसंबंधे सति तत्संबंधवल्लब्धबुद्धिसन्निधौ वाक्यार्थसंबंधा

दभिवस्यथीतत्र्योपयादकश्चित्। वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थसंबंधानुपपत्तिः। नत्संबंधवरात्रातस्यान्वयाल्लक्षणा

ष्यते। न चौदनं वैत्रः पचतिपिठरं पचतीत्यादौ वैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थसंबंधानर्हत्वं न च तल्लक्षितानामान्विता

वस्थायामन्वयीतया लक्षिता। न चैव लक्षणान लक्षणाविरहादिति। नन्विमिदानीं लक्षणेपमितस्य पलभ्यमस्यापि शा

ब्दार्थत्वमस्तु नहिमासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदमलक्षणा कर्मनि मुख्ये भवति कर्मोनियमसाहृत्येन गोरणपा १४

१४ त्या नत्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदभिधानशक्तिकल्पनेति चेत्। इहाप्युक्तीनयानीत्या तन्नेतराण्यभिधानसामर्थ्यमन्वितावस्था

स्थायां तत्तुपपत्तेः कृतमभिधानशक्तिना। एवं च नवेदियेषदस्य शान्तिलक्षणालक्षणामन्वेति भवतु नर्हि वितुर्था इष्टत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्तुवालक्षणा वनोरवल्वेतल्लक्षणापालक्षणामप्रसिद्धत्वान्नेतनावकतार प्रसंगात्।तस्मादेतद्वक्तव्यं तदिदमुच्यते भ्रष्या
मेदृवाच्यानुपपत्तिनद्इतिसैवेयं वयप्राप्तस्येतिव।नपुनर्वाक्यार्थसीवैयेतिव अन्वयादितिव।अस्तिवेहापिलोकानुसार
तो विशिष्टार्थप्रत्यापनप्रयुक्तसमभिव्याहृतीनामर्थरूपमात्रपनत्वेपदानामनुपपत्तिः अर्थरूपसंबंधवशप्राप्ततावा
न्विता वस्थायाः व्यापकैवैतल्लक्षणा लक्षणानामनवयवेन वैदिकीनांलौकिकीनांवेतिव तुनस्त्री। अभिधातृत्वं च पदानां
रूपमात्रप्रज्ञापनेपिननोपपद्यते। अपिनामपदानिसाक्षाद्बोधापनेनवा यपीत्यर्थान्वाक्यार्थमिन्यपेतद्धो यनमिति वाक्यार्थ
लक्षपिष्यीति। तदवस्थाभेदस्यातेः सहादृष्टचरत्वेन बुद्धावसन्निधानादलक्षणीतिचेत्। नसामान्यतोदर्शनात्पदार्थ
नांवतद्विशेषकत्वात् नोरवल्वेतेभ्यः पदार्थेभ्यो मोन्वितावस्थाविशेषः नयावार्थस्वरूपवोयनसामर्थ्यान्ना। चिकसाम
र्थ्यद्वयंकल्पयिष्यते नाप्यभिधानशक्तेनेवान्वयविषयत्वमर्थरूपमात्रगोचरत्वेपितत्प्रतीत्युपपत्तेः।यदिपुनः प्रमाणा
सैराय विपर्ययेभ्यो विधीतनमनुपगमान्नपदार्थवोधः शाब्दव्यापारजन्मोपपते। तर्हिस्मृतिरस्तु।नन्वेषासंस्कारोन्मे
षमात्रप्रभवेति कृतमभिधातृभावेनपदानां। तदुन्मेषेतदुपयोगइतिचेत्। हैतायांप्यालोवित। स्वपदगोचरसंस्कारो
द्वायहेतुनितिसोपि स्वपदस्याभिधातास्यात् तदिदमभिधातृत्वमनभिगतान्वयबोधनेएवकल्पतेपदानीनान्यथा। अ
येवीवादीरसोव्यावष्टी कोनुरवल्वयमभिधाव्यापारः शब्दानांयेनामीतद्वंतो न्वयस्याभिधातारः नतावत्परिस्यंदसस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ मर्त्यनुविधायिनो द्रव्यो विभु निर्विभुगुणो वा शब्दो मूर्त्तत्वभावेनासंभवात्। असर्वगतद्रव्यपरिमाणी मूर्त्तिर्निर्दिष्टपदार्थविद॥
नाप्यप्रसीदात्मा प्रपन्नादिरिवा दृश्यमानः॥ प्रमाणाभावात् अन्वयाविपक्षकार्यस्य समनिस्संगात्तिस्रे वेदने शब्दविषयज्ञा।
नादेवोत्पत्तेः। तस्मात्त्वचगो वर्णविज्ञानमेव शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे। यथाहुर्भगवान् भाष्यकारः शास्त्रीशब्दविज्ञा
नादसन्निकृष्टेर्थे विज्ञानमिति। स एव स्वाभाविकशक्तिशालिनः शब्दस्य स्वरूपमार्थधीहेतुभूतया भिधेति गीयते शब्द
वभासस्यैन्द्रियकत्वे विनिरूपितः॥ सामर्थ्यापि धानेनाभिधात्वात्तस्य वातीन्द्रियत्व [illegible] स्य विषयता मिधायाः॥ न वेयं साक्षाद र्थ
विषयावर्गे न न तस्मानिकास्यात् अपितु संस्कारानाद्यो वर्ण क्रमेण न यावन्नार्थ विषयं विज्ञानं स्वपदगोचर संस्का
रोद्बोधन क्रमेण पदस्मरणमपि विदधदभिधायाङ्गोचरः॥ अपितु शब्दविषयं ज्ञानं। तस्य तद्भावनियमात् तन्नैव लौकि
कपरीक्षकाणां प्रयोगसंप्रतिपत्तेः॥ प्रणिधानादि [illegible] पाठाद्यस्य नमस्कारकत्वमिति चेत्। न तत्संवैधात्। अथापि स्या
त्निर्गुणा हि स्मरति हेतव॥ प्रणिधाननिर्वेधना [illegible] साक्षीन दृश्य साहृश्य परिग्रह। अपाश्रितस्यैव चानेतर्षं विषो
गैक कार्य्यविनोधातिशयप्राभिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेषभया। र्थित्व क्रिया नाम धर्माधर्मौ॥ सामान्ये नवैते षु १५
किंचित्पदं तत्रापि स्य स्मारकमिति चेत्। न अर्थ स्वं वर्णन तदुपपत्तेः॥ स वैजातिस्मृति हेतुषु पठितः॥ यतो नैतासि न गुरु
मन्त्रिजायापत्यस्यन [illegible] तिसत्वानि ग्राह्यार्थयोनै सान्तिको वा च वाव्य कूभावइति तदनु भवा [illegible] हित भावना साहि तैःशब्दवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावमन्वितार्थप्रत्यायनप्रयुक्तौ स्वार्थस्मारयिष्यति वाच्यवाचकत्वं च प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं तच्च विचार्यमाणं स्मार्यस्मा
रकत्वमेव। ननु सैव वीतरेण अध्यापकाध्यापनीयभावादिनांतेवासी स्मारयति गुरुः। नस्मार्यस्मारकत्वेनैव तयोरपि सं
वं धीतव्यमनुसर्तव्यं। न च तदस्ति तत्कथमस्य स्मारकत्वं। अन्विताभिधानेऽभिधेयस्माद् वर्ण्यमेवास्यास्ति सैव वीतमिति यु
ज्यते स्मारकत्वं पदानां। अथान्विताभिधानेऽप्यन्वितप्रत्यायनाय किमस्ति सैव वीतरं पदानां। दृष्टा हि वक्तुरादयो ह्यमादयश्चा
र्थसन्निकर्षलक्षणा नियतसाहित्यादिलक्षणेन सैव वीतरेण प्रमापयतो यथापयमर्थान्। यद्युक्तं तविनापि सैव वीतरमे
यान्तिकार्थप्रत्यायनशक्त्या हृद्व्यवहारोन्नीतया प्रत्यायनमिति तदत्रापि समानं। इहापि तावदस्यैव स्मृतिजननशक्त्या हृद्व्य
वहारोन्नीतया [illegible] स्मारकत्वमस्तु पदानामर्थतत्त्वे। न चास्य त्वत्पक्षे न भेव तस्य वाभिधात्वमुपपा
दितमवस्तात्तस्मादभिधातृत्वमपि नान्विताभिधानमिति कल्पनालाघवादाकांक्षादिलक्षणसहकारिप्रत्यासत्त्यै
१८ च समभिव्याहृतपदस्मारितैः पदार्थैः प्रत्यासत्त्या गम्यमानो वाक्यार्थो लाक्षणिकः। शाब्दश्चेति न भ्रमणीयं। तस्मात्तु १८
दृष्टं पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि। अथ वेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति।
तत्त्वबिन्दुपरामर्शप्रपुष्टा वाग्बिंदुवीरुधः। वाक्यार्थधीसुमनसः पुरुषार्थफलप्रदाः। १ वाक्यार्थमितये पुंसां भ्रमसंतमस
च्छिदा। इंदुनेवामुना मार्गो दर्शितस्तत्त्वबिंदुना। इति वाचस्पतिमिश्रविरचितस्तत्त्वबिंदुः समाप्तः।। शुभमस्तु ॥ श्री ॥

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M1458
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=19.10.20 17:01
,TRANSFERRED=2020/10/19 at 17:05:20
,PAGES=29
,TYPE=STD
,NAME=S0004196
,Book Name=M-1458-TATVABINDU
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection